

«Кандыг-даа нарын бодалды

тыва дылга илередип болур».

К. А. Бичелдей.

Башкы дугайында эссе.

Башкы деп кымыл? Тыва дылдың тайылбырлыг словарын алгаш көрээлинер. Башкы [ъ]. Ортумак азы дээди өөредилге черинге кандыг-бир чүвеге өөредир кижиге, ол ышкаш черле кижини кандыг-бир чүвеге өөредир кижиге. –Учитель, преподаватель, педагог, наставник. [ТДТС: 2003:232].

Башкы дугайында эге билим. Ачам, Ондар Кулак Лопсанович, (документ ёзугаар Кулак Ондар Лопсанович) 1930 чылда тыва национал бижик чогааттынганда төрүттүнген мен, эге школаланы доозуптарымга, «Бижик билбес чорукту узуткаар!» деп кыйгырыгның адаа-биле мени, бичии кижини, чайлыг школазынга башкыладып каан деп чугаалаар. Авам, Даңзы Чыртайгыевна, (документ ёзугаар Даңзы Мунзуковна) ачамның өөреникчизи турган. Ол үе мээң эргимнеримге кайгамчык бедик сеткил хайныышкынның турганын авамның сактыышкынындан көрүп болур: «Дыка сонуургап, кызып өөренип турган бис. Хостуг үевисте башкывыс кедергей-ле игилдээр, бызаанчылаар, мандолина, домра, балалайкага ойнаар, мен хомуштаар, ырлаарынга ынак турган мен...» Чоок-кавының бичии уруглары сайзанаптап, аскак-кадайлажып, чаштынчып ойнаарывыстан аңгыда, эмчи, башкы, садыгжы, артист деп ойнаарынга ынак турган бис. Кожаларывыстың улуг-биче оолдар, уругларының башкызы мен. Авам, ачамның сактыышкынының уржуундан боор, «өөреникчилерим»-биле тывызыктажыр, дүрген-чугаалажыр, кожаңнажыр, кажыктаар, даалылаар, шыдыраалаар, ол үениң ырларын шупту ырлажып мөөрейлежир бис.

Баштайгы башкым дугайында сактыышкыным. 1969 чылдың сентябрь 1. Ол үеде Чөөн-Хемчик кожууннун Суг-Аксы ортумак школазы. Байырлыг шугум чыскаалы. 0 «б» (белеткел) клазының өөреникчилери бис. Баштайгы башкымның омур-хевири ам-даа карактарымда чуруттунуп артып калган. Ортумак дурт-сынның, чажын төгериakteй бөлүп алган, думчуунда меңниг, борбак кара карактарлыг кижиге ортузу назылыг башкыны биске клазыңар башкызы Ондар Диктан Оялаевна деп таныштырган. Бисти дыка кызып өөредир, ада-иелер-биле сырый харылзаалыг. Башкымның топтут-томаанныы, кижизии, авам ышкаш эргими мени кайгаткан.

Башкы болур күзелим кажан оттуп келгенил? Эге школаны доозупканывыста, тыва дыл болгаш чогаал кичээлин Анзатмаа Шавырааевна Монгуш эрттирип турган. Ортумак класстарга клазывыс башкызы. Башкымның даштыкы омур-хевири чараш. Чажы дыдыраш, ак шырайлыг, карактары хоюг, үнү тааланчыг. Идик-хевин кезээде дурт-сынынга таарыштыр кедип алып, бодун ёзулуг мөзү-бүдүштүг Башкы кылдыр алдынып билир, эртеминге ынак, аңаа бердинген, холунун үжүүнүн чаражы, угаанныы кедергей. Чугаа сайзырадылгазының кичээлдери солун болгаш кижиниң сагыш-сеткилинге дээштиг.

Номга ынак болгаш хөй номчуттунарывысче, аас болгаш бижимел чугаавысты сайзырадырынче улуг кичээнгейни салып турганының ачызында ханы уткалыг чогаадыгларны эштерим Донгак Римма, Каң-оол Надя, Монгуш Римма, Монгуш Роберт, Ондар Амир бижип турганнар. Ындыг болбастың аргазы чок, Надя биле Амир чаштарның ынак чогаалчылары Каң-оол Ондар Ирикпеевич, Ондар Чаң-оол Дозур-ооловичиниң уруглары.

Роберт 9 класска бүдүн кылын кыдыраашка «Чойганмаа» деп улуг хемчээлдиг чогаалды бижээш, бир дугаарында меңээ номчуткан. Эдип-чазап болурумну чөпшээрээн, «хоюглап» бээримни дилээн. Бир дугаар кызыл оңнуг демир-ужук туткаш хынаан ажылым ол.

9-ку класска сентябрь 1-де школавыска бурят, өөнүң ээзи тыва сөөктуг орус дыл, литература башкызы Маргарита Николаевна Монгуш ажылдап чедип келген. Клазывыс удуртукчу башкызынга томуйлаткан.

Ол хүнден эгелээш школавыс, клазывыска онза-солун өскерилгелер эгелээн. Башкывыстың аныяа-даа, чаражы-даа аажок. Чиңгежек хөнү дурт-сынның, чажы узун, дыдыраш, арын-шырайының чазыы, омур-хевирииниң шевергини, кеттинери, бодун алдынары, каттыары, биске ынаа, кичээлдериниң болгаш класстан дашкаар янзы-бүрү хемчеглер: конкурстар, мөөрейлер, литературлуг викториналар, тематиктиг кезээлерниң бедик деннелге эртип турганы ам-даа уттундурбас. Биске, көдээ школаның өөреникчилеринге, ёзулуг аас-кежиктиг үе турган. Кичээл-даа үезинде, кичээлдер соонда-даа, башкывыс кезээде бистиң-биле кады. Өөреникчилериниң чедиинишкенинге өөрүүр, чурум үрээн, озалдаан, эпчок таварылгаларда хомудаанындан ыглаптар, бистиң ёзулуг өннүүвүс, сумелекчивис, даяңгыжывыс, оруувус айтыкчызы, дендии ынак башкывыс. Красноярскиниң башкы институтун дооскаш, Суворов Ойдунович Монгуш күш-культура кичээлдерин, спортчу маргылдааларны чаа көрүш-биле бедик деннелге эрттирип, чиик атлетика, хол бөмбүү, бут бөмбүү, баскетбол, хоккей, бокс секцияларынга бүдүн школаның өөреникчилерин хаара тутканы бисти чүгле спортка ынак болурунга эвес, а тура-соруктуг, шыдамык, бергелерге торулбас чорукка кижизиткен. Ол «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы», улуг тренер, «Россия Федерациязының улус өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы», дээди категорияның башкызы. Авам, ачамның чайлаг школазының дугайында кайгамчык чылыг сеткил хайныышкынның сактыышкыннары, школачы чылдарымда башкыларымның омур-хевири, бүдүжү мээң келир үеде мергежил шилип алырымга идиг болган деп бодаар мен. Алгебра, геометрия башкылары Алдын Чадамбаевна, Александра Монгеевна, Светлана Сапьяновна, Өшкү-Саар Сотпаевна, физика башкылары Бавуужап Чадамбаевич, Виктор Доржуевич, Момбужай Лопсанович мээң башкы болур күзелимни деткип, физика-математика факультетинче дужаап киреримни сүмелеп турганнар.

Чүге тыва дыл, чогаал эртемни шилип алган мен? 9-10 класстарга тыва дыл, чогаал кичээлдеринге РСФСР-ниң национал школалар сайзырадыр эртем-шинчилел институтунуң Тывада лабораториязының улуг эртем ажылдакчызы Александра Касхоевна Ойдан-оол доктаамал олуржуп турган. Ынчан ол улуг Башкы меңээ бир янзы көзүлген. Бедик мага-боттуг, даштыкы омур-хевири кедергей онза көрүштүг. Карактары угаанныг, ёзулуг мөзүлүү даштындан илдең. Кичээлдер үезинде, чапсарда дыка топтуг алдынар,

дыка-ла кижизиг, кайгамчык биче сеткилдиг. Тыва дыл, чогаал эртемин шилип алганымга Анзатмаа Шавыраевна, Александра Касхоевнанын салдары улуг.

Студент чылдарым. Кызылдын Күрүненин башкы институтунга өөренип турган чылдарымда филология эртемнеринин доктору, баштайгы тыва профессор Шулуу Чыргал-оолович Сат, «Тыва Республиканың улустуң башкызы», доцент, педагогика эртемнеринин кандидады Кимаа Биче-ооловна Март-оол, профессор Доржу Сенгилович Кууларга башкыладып, оларның удуртулгазы-биле эртем-практиктиг конференцияларга доктаамал киржиپ турганым башкылап ажылымга улуг деткимче. Чадаананың 3 дугаар школазынга амгы үеде республикада билдингир башкылар Анна Салчаковна, Алевтина Сугдер-ооловнанын удуртулгазынга, тыва дыл, чогаал башкызы Татьяна Маннай-ооловнага педпрактика уезинде Бай-Тайга кожууннуң аңгы-аңгы школаларында директорлап, өөредилге эргелекчилеп, улус өөредилгезинин шугумунга үр ажылдаан хоочун башкы Тадар-оол Сат Канчыырович меңээ боттут дузаны көргүскен. Күрүне практикаын Ак-Довурактың 2 дугаар школазының директору Зоя Сагдыевнанын ат салганы, республикада шыырак тыва дыл чогаал башкызы Арбылдай Байыр-Санчааевнаның бижээн характеристиказы, практиканы «5» демдекке эрттиргеним мергежилмни шын шилип алганымнын херечизи.

Республиканын уран чүүл школазы. 1992 чылдың январь 22-де школа директору Маргарита Тепис-ооловна Удумбараның дужаалы-биле тыва дыл, чогаал башкылап эгелээн мен. Тус черниң солуннарында школа дугайында кыска медээлерни номчуп, салым-чаяанныг уруглар ооренип турарын билир мен. Арыя Аратпановна Алдын-оолдун кичээлдеринге олуржуп, хайгаарап, башкының методиктиг арга-сүмелерин шингээди, ажылымга удуртулга болдуруп, арга-дуржулгалыг Улуг Башкының чанында ажылдаар аас-кежиктиг болган мен.

Башкым, методизм, сүмелекчим. Александра Касхоевна Ойдан-оол-тыва дыл башкылаашкынында үлүг-хуузун киирип чоруур улуг методист-башкы. 1992 чылда Республиканың уран чүүл школазында ажылдап эгелээш, Башкылар билии бедидер институтка чайгы курстарга өөренип тургаш, графикте көрдүнген лекцияларга үнелел болгаш боттарывыстың санал-оналывысты берип, башкывыстың лекциялар, семинар-кичээлдерин немей эрттирерин дилеп номчудуп турганывыс- Александра Касхоевнаның эртем-методика талазы-биле билиинин бадыткалы. Тыва дылда уругларга өөредирде, берге айтырыгларнын бирээзи «Нарын домактарның синтаксизи», ылаңгыя хөй кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактарның сайгарылгазы, фонетикадан ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени, оларның адаарында болгаш бижиинде ылгалдарын, аас болгаш бижимел чугаа сайзырадылгазында сөзүглелдерниң бүгү янзылары-биле ажыл, чугаа культуразының айтырыглары, орфографиядан п-б, т-д-ни состер эгезинге, дагыннаан тт, нн, сс-ти шын бижири дээш оон-даа оске темаларны билдилиг тайылбырлап турганының түңнели-бо хүннерде практика кырында республика башкыларының кичээлдеринде ажыглаттынып турар.

Башкылар билии бедидер институттуң тыва дыл болгаш литература кафедрасының эргелекчизи турган чылдарында бистин школаның тыва дылга күрүне шылгалдарында болгаш чугаа сайзырадылгазының кичээлдеринге олуржуп, өөреникчилерниң янзы-бүрү

хевирлерге бижээн чогаадыгларын сонуургап, сайгарып көргенин соонда, 5-9 класстарга «Эдертиглер чыындызын» кады тургузарын меңээ сүмелээн. А. К. Ойдан-оол-биле кады ажылдажылгавыс 2002 чылда эгелээн болгаш 2004 чылда «Эдертиглер чыындызы»
парлалгаже унген.
2006 чылдан 2008 чылга чедир 5-ки класска «Тыва дыл схемаларда болгаш таблицаларда» деп аттыг электроннуг дузаламчыны тыва дыл башкыларынга ажылдап кылган бис. Бо үеде 6-7 класстарга үстүнде ажылдың уламчызын кылып доостувус. Кады ажылдажылганың үезинде эң-не магадаан чүүлүм-А.К. Ойдан-оолду чогаадыкчы ажылынга ёзулуг бердинген, шыңгыы, негелделиг болза-даа, бергедешкен таварылгамда дузалажып, кижиниң чедишкиннеринге шын сеткили-биле өөрүүр, кедергей биче сеткилдиг, дузааргаа-биле ылгалып турар башкы деп билдим. Мен ышкаш бөдүүн школа башкызын бедик деңнелже көдүрп, боттуг дузазын көргүзүп чоруур Башкымга улуу-биле өөрүп-четтиргенимни илеретпес аргам чок. Программалар, өөредилге номнары болгаш методиктиг сүмелер ажылдап кылыры-биле чергелештир хөй чылдарда башкыларны өөредип, арга-сүмезин берип чоруур буянныг Башкы. **Тыва дыл башкыларының кол сорулгазы.** Тыва чонувустуң эрте-бурунгу үеден бээр хумагалап арттырып каан арыг, чараш тыва дылывысты келир үениң салгалдарынга чедингир, билдингир, тодаргай, ханы шинчилээшкенин кылдыр өөредири, төрөөн дылывыска чугаа арыг болуру-бистин, төрөөн дыл башкыларының, эң кол сорулгазы. Чугула бо айтырыг чүгле башкыларның сорулгазы эвес, а эртемденнерниң, чогаалчыларның, тыва чоннуң база харысалгазы деп билир бис. Төрөөн дылывысты школага ханы өөредип, камгалап арттырып сайзырадыры-бистин келир үевис. Бистин ажы-толуруске тыва чечен чогаал, тыва дыл херек, ажыктыг. Тыва дыл куруневистин эртинези-ле болгай.

Төрөөн дылым

Тыва дылым – Азия диптиң төвүнде чурттап чоруур Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары түрк дылдыг чоннарның төлээзи тыва чоннуң төрөөн дылы.

Бодумну тыва дылдың ээзи тыва чоннуң элчини мен деп санавышаан, дыңнап ханмас чараш ырының аялгазы дег дылывыстың эдилекчизи, тарадыкчызы, мөгейикчизи болганымда, чүге төрөөн дылым болгаш чогаалымның башкызы болганымны сеткилимниң ханызындан төрүттүнген одуругларны дамчыдарын оралдаштым.

Тыва дылым! Сеңээ ынаам авайым, ачайым деп кижиниң чырык өртемчейде эң-не ынак, төрөөн кижилерин илередир эргим сөстөрни адаанымдан бээр, ада-иёмге эргелелимден, оларымга кызыгаар чок ынакшылымдан ужукталган деп бодаар мен.

Школачы чылдарымда тыва дылымга сонuurгалымны ССРЭ-ниң улус өөредилгезиниң тергиини, методист, тыва дыл, чогаал башкызы Анзатмаа Шавыраевна Монгуштуң солун, кижизидикчи ужур-уткалыг кичээлдери оттурган.

Тыва дылымга ынаам, ону үнелээрим мээң тускай мергежил шилип алырымга салдарлыг болган. Чырык өртемчейге тыва черге чаяаттынганымга, биче сеткилдиг, топтуг-томаанныг, эрес-кежээ чонумнуң ажы-төлүн төрөөн дылымга өөредип, кижизидип чоруурумга сагыш-сеткилимниң ханызындан өөрүп чор мен.

Өөреникчилерим-чоргааралым, бүзүрелим. Тыва Республиканың алдарлыг артистери Оммун Сайлык, Куулар Надежда, Монгуш Чечек болгаш Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери Чылбак-оол Айзана, Кызыл-оол Өнер, Тыва Республиканың улустуң хөөмейжилери Көшкендей Игорь, Сарыглар Евгений, Ондар Бады-Доржу, Сам Аян-оол болгаш төрөөн школазында чедиишкинниг ажылдап чоруур доозукчуларывыс Айлаң Владимировна, Олимпия Владимировна, Долаана Васильевна, Отчугаш Серээевич, Чойгана Фёдоровна, Азияна Биче-ооловна, Евгения Львовна, Эртине Андреевичини демдеглевес аргам чок. Олар база тыва дылын чоннуң аразында төлептиг эдилеп, ниитилеливисте нептередип, сайзырадып чоруурлар.

Тыва дылым! Сени йөрээп, алгап-мактаан чогаалчыларывыска катчып, дараазында шүлүкчүгежим бараалгадыйн.

Төрөөн дылым – ынакшылым.

Ава Хемчиим эргелеткен
Аажок чараш тыва дылдыг,
Аксым-кежи дендии улуг
Ак-көк Сүт-Хөл кызы-дыр мен.

Ааттыгган кавайлыымдан
Амдыгаа дээр магадаарым
Арат чонум өнчүзү боор
Арыг чараш төрөөн дылым.

Тывызыксыг тыва дылым,
Тыным тудуш ынакшылым,
Тынар агаар, сүзүүм-дүр сен
Дыңнап ханмас аялгам сен.

Республиканың Р. Д. Кенденбиль
аттыг кол ниити өөредилгениң,
хөгжүм болгаш чурулганың
школа-интернадының тыва дыл
болгаш чогаал башкызы
Тадар-оол Саяна Кулаковна.